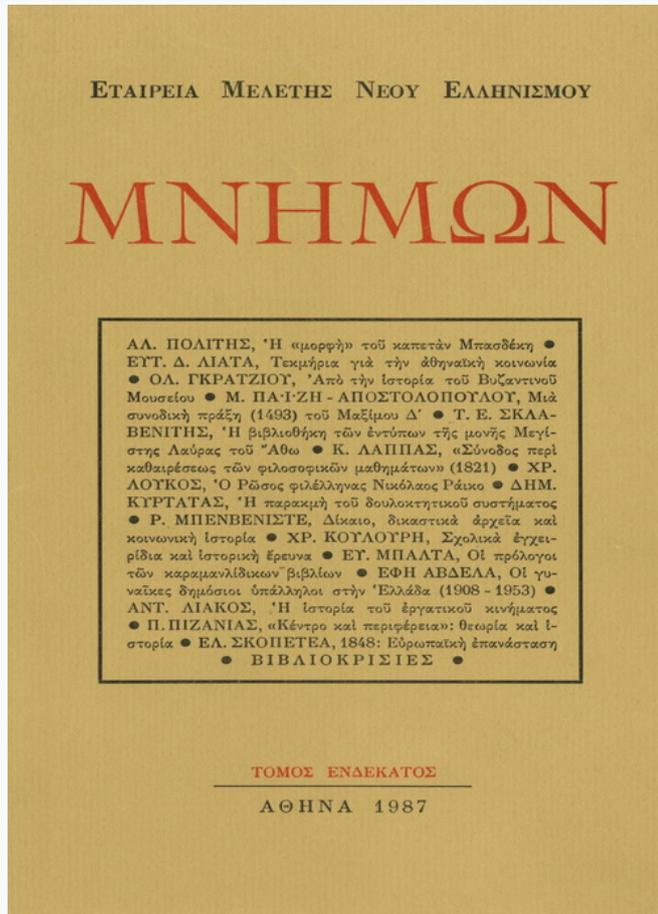

Μνήμων

Τόμ. 11 (1987)

ΟΙ ΠΡΟΛΟΓΟΙ ΤΩΝ ΚΑΡΑΜΑΝΛΙΔΙΚΩΝ ΒΙΒΛΙΩΝ ΠΗΓΗ ΓΙΑ ΤΗ ΜΕΛΕΤΗ ΤΗΣ «ΕΘΝΙΚΗΣ ΣΥΝΕΙΔΗΣΗΣ» ΤΩΝ ΤΟΥΡΚΟΦΩΝΩΝ ΟΡΘΟΔΟΞΩΝ ΠΛΗΘΥΣΜΩΝ ΤΗΣ ΜΙΚΡΑΣ ΑΣΙΑΣ

ΕΥΑΓΓΕΛΙΑ ΜΠΑΛΤΑ

doi: [10.12681/mnimon.606](https://doi.org/10.12681/mnimon.606)

Βιβλιογραφική αναφορά:

ΜΠΑΛΤΑ Ε. (1987). ΟΙ ΠΡΟΛΟΓΟΙ ΤΩΝ ΚΑΡΑΜΑΝΛΙΔΙΚΩΝ ΒΙΒΛΙΩΝ ΠΗΓΗ ΓΙΑ ΤΗ ΜΕΛΕΤΗ ΤΗΣ «ΕΘΝΙΚΗΣ ΣΥΝΕΙΔΗΣΗΣ» ΤΩΝ ΤΟΥΡΚΟΦΩΝΩΝ ΟΡΘΟΔΟΞΩΝ ΠΛΗΘΥΣΜΩΝ ΤΗΣ ΜΙΚΡΑΣ ΑΣΙΑΣ. *Μνήμων*, 11, 225-233. <https://doi.org/10.12681/mnimon.606>

ΟΙ ΠΡΟΛΟΓΟΙ ΤΩΝ ΚΑΡΑΜΑΝΛΙΔΙΚΩΝ ΒΙΒΛΙΩΝ ΠΗΓΗ ΓΙΑ ΤΗ ΜΕΛΕΤΗ ΤΗΣ «ΕΘΝΙΚΗΣ ΣΥΝΕΙΔΗΣΗΣ» ΤΩΝ ΤΟΥΡΚΟΦΩΝΩΝ ΟΡΘΟΔΟΞΩΝ ΠΛΗΘΥΣΜΩΝ ΤΗΣ ΜΙΚΡΑΣ ΑΣΙΑΣ

Πολλά έχουν γραφτεί για την εθνική ταυτότητα και επίσης περισσότερα για την καταγωγή τῶν τουρκόφωνων ὀρθόδοξων πληθυσμῶν τῆς Μικρᾶς Ἀσίας πού γενικότερα εἶναι γνωστοί στή βιβλιογραφία μὲ τὸν ὄρο *Καραμανλίδες*. Ὁ ὄρος βέβαια *Καραμανλίδες* εἶναι περιοριστικός καὶ ἀσαφής. *Καραμανλίδες* εἶναι οἱ πληθυσμοὶ τῆς *Καραμανίας*. Ἐνῶ οἱ τουρκόφωνοι ὀρθόδοξοι πληθυσμοὶ πού μᾶς ἐνδιαφέρουν ἐδῶ ἀφ' ἐνός δὲν περιορίζονται στὴν *Καραμανία* καὶ ἀπλώνονται ἀπὸ τὴν *Κιλικία* ὡς τὸν *Πόντο*, ἀφ' ἑτέρου διαφοροποιούνται ἀπὸ τοὺς ἄλλους τουρκόφωνους μὴ τουρκικούς πληθυσμοὺς τῆς Μικρᾶς Ἀσίας, δηλαδὴ τοὺς Ἀρμενίους καὶ τοὺς Ἑβραίους.

Στοὺς τουρκόφωνους ὀρθόδοξους πληθυσμοὺς τὰ δύο πολὺ βασικά, τὰ πιὸ ἀντικειμενικά» συστατικά τῆς ἐθνικῆς τους ταυτότητας εἶναι ἀντιφατικά. Ἦταν χριστιανοὶ ὀρθόδοξοι καὶ μιλοῦσαν τουρκικά. Σ' αὐτὴν ἀκριβῶς τὴν ἀντίθεση ἀνάμεσα στὶς *δύο πτέρυγες τοῦ ἐθνισμοῦ*¹, *θρησκεία* καὶ *γλώσσα*, βρίσκεται καὶ τὸ κλειδί τῆς διαμάχης μᾶς μερίδας μελετῶν γύρω ἀπὸ τὸ πρόβλημα τῆς καταγωγῆς τους. Καὶ αὐτὸ διότι, καθὼς ἡ ἔννοια τῆς ἐθνικῆς ταυτότητας εἶναι δύσκολα προσδιορίσιμη, κάθε προσπάθεια προσδιορισμοῦ της ἐπέστρεφε πάντα στὴ γλώσσα καὶ τὴ θρησκεία, στοιχεῖα πού ἀπὸ τὴ μιὰ ἐξασφάλιζαν τὴν κοινότητα, ἀλλὰ ἀπὸ τὴν ἄλλη, χωρὶς τὴν ἐνίσχυσή τους μὲ τὸ στοιχεῖο τῆς καταγωγῆς, δὲν ἐπαρκοῦσαν γιὰ τὴν ἀξιοποίησή τους ὡς καθοριστικὰ στοιχεῖα τῆς ἐθνικῆς ταυτότητας. Κάτω ἀπ' αὐτὴν τὴ λογικὴ διαμορφώθηκαν οἱ ἐξῆς ἀπόψεις²:

---

* Τὸ κείμενο πού ἀκολουθεῖ συνοψίζει τὰ βασικά σημεῖα μᾶς ἀνακοίνωσης στὸ συνέδριο «Ἑλλάδα καὶ Μικρὰ Ἀσία» πού διοργάνωσε ἡ *Modern Greek Studies Association* στὴ Θεσσαλονίκη τὸν Ἰούλιο τοῦ 1985.

1. «Ἑλλή Σκοπετέα, *Τὸ «Πρότυπο Βασίλειο» καὶ ἡ Μεγάλῃ Ἰδέα*. Ὁψεις τοῦ ἐθνικοῦ προβλήματος στὴν Ἑλλάδα (1830 - 1880), (διατριβή), Θεσσαλονίκη 1984, σ. 100.

2. Sp. Vryonis, *The Decline of Medieval Hellenism in Asia Minor and the Process of Islamization from the Eleventh through the Fifteenth Century*, Berkeley, Los Angeles, London 1971, University of California Press, σ. 453, 457. Πρβλ. ἐπίσης R. Clogg, «The Publication and Distribution of Karamanli Texts by the British and Foreign Bible Society before 1850, I», *Journal of Ecclesiastical History*, τ. XIX, ἀρ. 1 (Ἀπρ. 1968) 57.

α) ὅτι οἱ πληθυσμοὶ αὐτοὶ εἶναι ἐλληνικῆς καταγωγῆς καὶ ὑποχρεώθηκαν νὰ μιλήσουν τουρκικὰ ἢ διὰ τῆς βίας ἢ ἐξαιτίας τῆς ἀπομόνωσής τους ἀπὸ τοὺς ὀρθόδοξους χριστιανούς τῶν δυτικῶν παραλίων ποῦ μιλοῦσαν ἐλληνικὰ·

β) ὅτι πρόκειται γιὰ ἀπογόνους Τούρκων, ποῦ μετανάστευσαν καὶ ἐγκαταστάθηκαν στὴν ἐπικράτεια τοῦ Βυζαντίου πρὶν τὴν κατάκτηση, ἢ ὑπηρετοῦσαν ὡς μισθοφόροι στὸ βυζαντινὸ στρατὸ καὶ οἱ ὅποιοι ἐνστερνίστηκαν τὴ θρησκεία, ἀλλὰ ὄχι καὶ τὴ γλώσσα τῶν νέων κυρίων τους.

“Ὅσες μελέτες ἐγίναν γιὰ τὴν ἐθνικὴ ταυτότητα τῶν τουρκόφωνων ὀρθόδοξων πληθυσμῶν, παρακάμπτοντας θέματα καταγωγῆς, βασίστηκαν σὲ περιηγητικὰ κείμενα³, ἐκθέσεις μισιοναρίων⁴ ἢ ἐκθέσεις προξενείων⁵ (ἐλληνικῶν καὶ ξένων), στὶς ἀπόψεις λογίων τῆς Ἑλλάδας (ὅπως ἐκφράζονται π.χ. στὸ Σύλλογο πρὸς Διάδοσιν Ἑλληνικῶν Γραμμάτων ἢ στὸ Σύλλογο τῶν Μικρασιατῶν «Ἡ Ἀνατολή», στὸν «Ἐν Κωνσταντινουπόλει Ἑλληνικὸ Φιλολογικὸ Σύλλογο») ἢ τέλος στὶς ἀπόψεις πολιτικῶν τῆς Μεγάλης Ἰδέας⁶.

Μιὰ ἄλλη πηγὴ γιὰ τὴ διερεύνηση τοῦ θέματος τῆς ἐθνικῆς ταυτότητας εἶναι τὰ βιβλία ποῦ γράφτηκαν γιὰ τοὺς τουρκόφωνους ὀρθόδοξους πληθυσμούς. Τὸ βιβλίον ἀποτελεῖ τὴν πιὸ ἀπτὴ ἔκφραση τῆς παιδείας καὶ ἡ παιδεία μὲ τὴ σειρά της εἶναι ἡ πιὸ σταθμιτὴ ἔκφραση τῆς συνείδησης καὶ τὸ πιὸ ἀδιάβλητο στοιχεῖο ὑπαρξῆς ἐθνικῆς ταυτότητας.

Ἐδῶ ἀνοίγω μιὰ παρένθεση γιὰ νὰ μιλήσω γιὰ τὰ βιβλία ποῦ πέρασαν στὴν ἐλληνικὴ ἱστορικὴ βιβλιογραφία μὲ τὸ χαρακτηριστικὸ ὄνομα «καρμανλίδικα» βιβλία⁷. Πρόκειται γιὰ βιβλία γραμμένα στὴν τουρκικὴ γλώσσα,

3. R. Davison, «Nationalism as an Ottoman Problem and the Ottoman Response», στὸν τόμο *Nationalism in a non-national state. The Dissolution of the Ottoman Empire*, ἐκδ. W. Haddad καὶ W. Ochsenwald, Ohio State University Press, 1977, σ. 32 - 33.

4. R. Clogg, «The Publication and Distribution of Karamanli Texts by the British and Foreign Bible Society before 1850, I and II», *Journal of Ecclesiastical History*, τ. XIX, ἀρ. 1 καὶ ἀρ. 2 (Ἀπρ. 1968 - Ὀκτ. 1968) 57 - 81 καὶ 171 - 193.

5. Alkis Panayotopoulos, *The Greeks of Asia Minor 1908 - 1912. A Social and Political Analysis*, Λονδίνο 1983 (διατριβή).

6. Κ. Θ. Δημαρᾶς, *Νεοελληνικὸς Διαφωτισμὸς*, Ἀθήνα 1985· τοῦ ἴδιου, *Ἑλληνικὸς Ρωμαντισμὸς*, Ἀθήνα 1986. Πρβλ. ἐπίσης τὴ μελέτη τῆς Ἑλλης Σχοπετέα, ὁ.π.

7. S. Salaville - E. Dalleggio, *Karamanlidika. Bibliographie analytique d'ouvrages en langue turque imprimés en caractères grecs*, τ. 1: 1584 - 1850, Ἀθήνα 1958, τ. 2: 1851 - 1865, Ἀθήνα 1966, τ. 3: 1866 - 1900, Ἀθήνα 1974. Δύο ἀκόμη τόμοι βιβλιογραφίας πρόκειται νὰ ἐκδοθοῦν ἀπὸ τὴ συγγραφέα τοῦ ἄρθρου. Ὁ πρῶτος θὰ περιλαμβάνει προσθήκες στὸ ἔργο τῶν S. Salaville-E. Dalleggio καὶ ὁ δεῦτερος βιβλιογραφεῖ τὴν παραγωγή τοῦ 20οῦ αἰώνα. R. Clogg, «The Greek Millet in the Ottoman Empire», στὸ *Christians and Jews in the Ottoman Empire*, ἐκδ. B. Brande καὶ B. Lewis, τ. I, Λονδίνο 1982, σ. 185 - 186.

τυπωμένα ὅμως μὲ ἑλληνικούς χαρακτῆρες. Ἡ βιβλιοπαραγωγή αὐτὴ ἀρχίζει τὸ 1718 μὲ τὴν ἔκδοσιν Ἀπάνθισμα τῆς Χριστιανικῆς Πίστεως ἀπὸ τὸν Νεόφυτο Μαυρομάτη καὶ συνεχίζεται καὶ μετὰ τὴ Μικρασιατικὴ καταστροφὴ ὡς τὴν τρίτη δεκαετία τοῦ 20οῦ αἰώνα. Τελευταῖα δείγματα τῆς βιβλιοπαραγωγῆς αὐτῆς συναντῶ νὰ βγαίνουν στὴ Θεσσαλονίκη καὶ τὴ Δράμα. Ἡ «τουρκόφωνη ἑλληνική» φιλολογία σὲ ἓνα μεγάλο μέρος ἀπαρτίζεται ἀπὸ μεταφράσεις στὰ τουρκικὰ θρησκευτικῶν καὶ λειτουργικῶν βιβλίων, χωρὶς φυσικὰ νὰ ἀποκλείεται καὶ τὸ κοσμικὸ βιβλίον (μαθηματικά, γεωγραφία, ἀστρονομία, φυσικὴ, χρηστομάθειες, λεξικά, ἑφημερίδες, περιοδικὰ, μυθιστορήματα, κανονισμοί, γραμματικὲς, μπουσοῦρες μὲ ὁδηγίες γιὰ διάφορες καλλιέργειες, κλπ.⁸).

Δὲ θὰ ἐξετάσω τὴ μαρτυρία τοῦ καραμανλίδικου βιβλίου συνολικὰ ὡς πρὸς τὴ διαμόρφωσιν τῆς ἐθνικῆς συνείδησης. Αὐτὸ θὰ γίνῃ ἄλλοτε ὀλοκληρωμένα καὶ ἐξαντλητικὰ καὶ εἶναι ἓνας ἀπὸ τοὺς στόχους τῶν προσεχῶν προγραμμάτων τοῦ Κέντρου Μικρασιατικῶν Σπουδῶν. Στὸ σημεῖωμα αὐτό, ποὺ ἀποτελεῖ προπομπὸ καὶ πρόδρομο τμημα μῆς σχεδιαζόμενης μελέτης μου, θὰ ἀσχοληθῶ μὲ τὸ πῶς ὀρίζονται οἱ ἴδιοι οἱ τουρκόφωνοι Ἐλληνες μέσα στὸ περιβάλλον τῆς ὀθωμανικῆς αὐτοκρατορίας, ὅπως αὐτὴ ἢ σχέση σκιαγραφεῖται καὶ ὀριοθετεῖται στὰ προλεγόμενα τῶν καραμανλίδικων βιβλίων.

Βεβαίως, ἡ μαρτυρία εἶναι λόγια ἀφοῦ δηλώνει τίς σχέσεις τῶν συγγραφέων καὶ τῶν μεταφραστῶν ἢ ἔκδοτῶν καραμανλίδικων βιβλίων μὲ τοὺς συμπατριῶτες τοὺς εἰδικὰ, καὶ γενικὰ μὲ τὸ σύνολο τῶν πληθυσμῶν τῆς ὀθωμανικῆς αὐτοκρατορίας· ἔμμεσα ὅμως, ἀπηχεῖ καὶ ἀπόψεις τοῦ κοινοῦ στὸ ὀποῖο ἀπευθύνονται. Ἐπομένως, οἱ πρόλογοι τῶν καραμανλίδικων βιβλίων μποροῦν νὰ θεωρηθοῦν δεῖκτες τῶν νοστροπιῶν ποὺ ἐπικρατοῦν στὴ διάρκεια τῆς καραμανλίδικης βιβλιοπαραγωγῆς (1718 - 1929) στὸ χῶρο τῶν τουρκόφωνων ὀρθόδοξων πληθυσμῶν τῆς Μικρᾶς Ἀσίας.

Τὰ στοιχεῖα ποὺ μᾶς ἐνδιαφέρουν γιὰ τὸ θέμα ποὺ διερευνῶμε εἶναι ὅσα ἀποσαφηνίζουν καὶ ὀρίζουν τίς ἔννοιες γένος, ἔθνος, τίς σχέσεις μεταξὺ τοὺς, ὅπως καὶ μὲ τὴν ἔννοια τῆς θρησκείας. Ὡς πρὸς αὐτὰ τὰ ζητούμενα τὰ Προλεγόμενα τῶν καραμανλίδικων βιβλίων δίνουν ἔμμεσες πληροφορίες ποὺ ἐκμαιεῦνται κυρίως ἀπὸ δύο σημεῖα:

1) ἀπὸ τὸ πῶς ἀποκαλοῦν, προσφωνοῦν, δηλαδὴ ὀνοματοθετοῦν τὸ ἀναγνωστικὸ τους κοινὸ οἱ συγγραφεῖς καὶ οἱ μεταφραστὲς καὶ ἀπὸ τὸ πῶς ὀρίζουν τὴ σχέση τους μὲ τὸ κοινὸ αὐτό·

2) ἀπὸ τοὺς λόγους ποὺ ἐπικαλοῦνται ὅτι τοὺς παρακίνησαν στὴν μετάφραση καὶ στὴ συγγραφή ἑνὸς καραμανλίδικου βιβλίου.

8. Sp. Vryonis, ὀ.π., σ. 454 - 455. Πρβλ. J. Eckmann, «Die Karamanische Literatur», στὸ *Philologiae Turcicae Fundamenta*, Βίσμπαντεν 1964, τ. 2, σ. 819 - 835. Ἰ. Τ. Παμπούκης, *Πεπεριμίξ, ὀλίγα λέξεις ἐπὶ τῆς συνθέσεως τῶν θρησκευτικῶν βιβλίων τῆς τουρκόφωνου ἑλληνικῆς φιλολογίας*, Ἀθήνα 1961.

Στὴν πρώτη αὐτὴ προσέγγιση τοῦ θέματός μου χρησιμοποίησα καταρχὴν ὄσους προλόγους ἀποσπασματικά ἐξέδωσαν στὴ Βιβλιογραφία τους οἱ S. Salaville-E. Dalleggio. Παράλληλα, πῆρα τυχαῖα ἑκατὸ περίπου προλόγους, ἀποφεύγοντας «ἀντιπροσωπευτικότητες» καὶ προσπαθώντας ἢ ἐπιλογή μου νὰ καλύπτει ὅλο τὸ χρονικὸ εὖρος τῆς βιβλιοπαραγωγῆς, καὶ δούλεψα ἀπευθείας μὲ τὸ τουρκικὸ κείμενο. Σ' αὐτὸ τὸ στάδιο, τὸ τόσο πρόδρομο, δὲν ἦταν δυνατόν νὰ κάνω τὸ πλήρες corpus τῶν προλόγων, οὔτε ἐξάλλου ἦταν τῆς στιγμῆς, μιὰ καὶ γιὰ τὰ θέματα ποὺ διερευνῶ μὲ κάλυπταν οἱ ἀποσπασματικὲς γαλλικὲς μεταφράσεις τοῦ E. Dalleggio καὶ ἐνίσχυαν τὸ δεῖγμα μου ἀπὸ τὸ πρωτότυπο. Μετὰ ἀπὸ μιὰ πρώτη χρονολογικὴ καταγραφή τῶν ὀνομασιῶν τοῦ καραμανλίδικου ἀναγνωστικοῦ κοινοῦ, προχώρησα στὴν κατ' εἶδος ταξινομήση τῶν ὀνομασιῶν κρατώντας πάντα ὡς σημεῖο ἀναφορᾶς μου τὴ χρονολογία γιὰ νὰ διαπιστώσω πιθανὲς τομές.

Οἱ συγγραφεῖς καὶ οἱ μεταφραστὲς καραμανλίδικων ἔργων ἀποκαλοῦν, κατὰ συντριπτικὴ πλειοψηφία, τὸ ἀναγνωστικὸ τους κοινὸ στοὺς προλόγους τους: *χριστιανούς, ὀρθόδοξους χριστιανούς, χριστιανούς τῆς Ἀνατολῆς, ὀρθόδοξους χριστιανούς τῆς Ἀνατολῆς*¹⁰.

Ἀπλῶς *χριστιανοὶ ἢ χριστιανοὶ τῆς Ἀνατολῆς* ἀποκαλοῦνται κατὰ τὰ πρῶτα χρόνια τῆς καραμανλίδικης βιβλιοπαραγωγῆς (τότε ποὺ τὸ 95% τῆς παραγωγῆς αὐτῆς εἶναι ἀποκλειστικά θρησκευτικὸ βιβλίον). Ὅταν ὅμως ἀρχίζει τὴ δράση της ἡ Βιβλικὴ Ἑταιρεία¹¹ καὶ ἐμφανίζονται γύρω στὸ 1826 οἱ πρῶτες της ἐκδόσεις, ἡ ὀνομασία *χριστιανοὶ* συμπληρώνεται μὲ τὸ ὀρθόδοξοι καὶ συνεχίζει ἔτσι σ' ὅλη τὴ διάρκειά της καραμανλίδικης βιβλιοπαραγωγῆς.

Ἀναλυτικά, οἱ ὄροι αὐτοὶ παρουσιάζονται ὡς ἐξῆς:

Χριστιανοί: 1743 - 1918

Χριστιανοὶ ὀρθόδοξοι: 1718 - 1884: Πυκνώνουν μετὰ τὸ 1826, ὅταν ἐμφανίζεται ἡ Βιβλικὴ Ἑταιρεία.

9. S. Salaville - E. Dalleggio, *ὁ.π.*

10. «Οἱ ἐν τῇ Ἀνατολῇ εὐρισκόμενοι Χριστιανοὶ ἀφ' οὗ ὑστερήθησαν τῆς Ἑλληνικῆς διαλέκτου, εὐρίσκονται εἰς μίαν μεγάλην ἀμάθειαν, καὶ πολλὰ ὀλίγον ἐνοοοῦσι τὰ ὀρθὰ Δόγματα τῆς Ἁγίας καὶ Ὁρθοδόξου ἡμῶν πίστεως...» Ἐπίτομον τῆς *Χριστιανικῆς Πίστεως, γιὰνὲ Γκιούλζαρι ἰμάνι μεσιχί* ... 1803, σ. 3 (S. Salaville - E. Dalleggio, n° 32). «Ροῦμ λισανινδάν Ἀναδολδὰ πουλουαν βέ Ρουμη λισανηνή πῖλμεγιεν Χριστιαν καρηνδασλερμιζήν» λέει ὁ τίτλος τοῦ *Μιλλέτη Χριστιανληγή*... 1835 (S. Salaville - E. Dalleggio, n° 71) κλπ. Βλ. ἐπίσης Ἰ. Βαλαβάνης, *Μικρασιατικά*, Ἀθήνα 1891, σ. 26 - 27 καὶ Δ. Ε. Δανιήλογλου, *Πρόδρομοὶ τῆς Ἀναγεννήσεως τῶν γραμμάτων ἐν τῇ Ἀνατολῇ (κυρίως Μικρᾷ Ἀσίᾳ)*. Σερραφεῖμ Μητροπολίτης Ἀγκύρας, Ἀτταλέυς, Κωνσταντινούπολη 1865, σ. 21 - 23.

11. R. Clogg, «The Publication and Distribution of Karamanli Texts by the British and Foreign Bible Society before 1850, I», *Journal of Ecclesiastical History*, τ. XIX, ἀρ. 1 (Ἰαν. 1968) 58.

Χριστιανοί τῆς Ἀνατολῆς: 1718 - 1883: Πυκνώνουν ἀπό τὸ 1802 ὡς 1846.

Ἡ θρησκεία, λοιπόν, φαίνεται νὰ ἔχει τὸ μεγαλύτερο μερίδιο στὴ συνείδηση κοινότητας τῶν τουρκόφωνων ὀρθόδοξων πληθυσμῶν.

Αὐτὴ τοὺς διαφοροποιεῖ μέσα στὸ σύνολο τῶν πληθυσμῶν τῆς ὀθωμανικῆς αὐτοκρατορίας. Χριστιανοὶ σὲ ἀντίθεση μὲ τοὺς μουσουλμάνους καὶ ὀρθόδοξοι σὲ ἀντιδιαστολὴ μὲ τοὺς καθολικοὺς ἢ προτεστάντες τῆς Ἀνατολῆς. Τέλος, Ἀνατολίτες ὡς κάτοικοι τῆς Μικρᾶς Ἀσίας, τῆς Anadolı, σὲ ἀντιδιαστολή, δηλαδή, μὲ τοὺς Ἑλλαδίτες.

Χαρακτηριστικὸ ἐξἄλλου εἶναι ὅτι ὅποτε ὀρίζεται ἡ σχέση συγγένειας τῶν συγγραφέων μὲ τὸ ἀναγνωστικὸ τους κοινό, κατὰ συντριπτικὴ πλειοψηφία ἡ σχέση αὐτὴ αἵματος ἔχει σημεῖο ἀναφορᾶς τῆ θρησκεία. Ἀπευθύνονται στὸ κοινὸ τους μὲ τὶς λέξεις: *ὁμόθρησκοι ἢ ἀδελφοί μας χριστιανοί*¹⁴. Μιὰ τέτοια μαρτυρία προέρχεται ἀπὸ τὸν «Κοραῆ»¹³ τῆς καραμανλίδικης φιλολογίας, τὸν Εὐαγγελινὸ Μισαηλίδη· σ' ἓνα βιβλίον τοῦ 1859 *Ἑλληνοτουρκικοὶ διάλογοι, συλλεγέντες ἐκ διαφόρων συγγραφέων, ρούμιδζε βέ τούρκιδζε μουκιαλεμί... παρὰ Εὐαγγελينوῦ Μισαηλίδου... συντάκτου τῆς ἐφημερίδος ἡ Ἀνατολή...*¹⁴, ὑπάρχει ἓνας δίγλωσσος πρόλογος γραμμένος ἀπὸ τὸν Εὐαγγελινὸ Μισαηλίδη, ἀριστερὰ στὰ ἑλληνικά, δεξιὰ στὰ τουρκικά μὲ ἑλληνικοὺς χαρακτήρες. Στὸ ἑλληνικὸ κείμενο ἀναφέρει ὅτι ἔγραψε τὸ βιβλίον αὐτὸ γιὰ τοὺς «φιλομούσους ὁμογενεῖς» καὶ δίπλα στὰ τουρκικά μεταφράζει τὴ λέξη *ὁμογενεῖς* μὲ τὴ λέξη *dindas* = ὁμόθρησκοι.

Αὐτὸς ὁ θρησκευτικὸς χαρακτηρισμὸς ποὺ κυριαρχεῖ σ' ὅλη τὴ διάρκεια τῆς καραμανλίδικης βιβλιοπαραγωγῆς φαίνεται νὰ σπάει σχετικὰ, ἀλλὰ βέβαια πολὺ ἄργα στὶς ἀρχές τοῦ 20οῦ αἰώνα¹⁵. Κάτι τέτοιο γιὰ τὸ 18ο αἰώνα εἶναι φυσικὸ καὶ λογικὸ μιὰ καὶ δὲν ὑφίσταται ἀκόμη ἑλληνικὸ κράτος ποὺ θὰ δημιουργήσει μιὰ ἑλληνικὴ (ἐλλαδική) ἐθνικὴ συνείδηση καὶ ἡ θρησκεία εἶναι αὐτὴ ποὺ διαφοροποιεῖ τοὺς λαοὺς τῆς ὀθωμανικῆς αὐτοκρατορίας. Κι αὐτὸ διότι ἡ πραγματικότητα τῆς ἴδιας τῆς Ἀνατολικῆς Ἐκκλησίας μποροῦσε νὰ στηρίξει καὶ τὴν ὑπαγωγὴ τῆς ἔννοιας θρησκεία στὴν ἔννοια γένος καὶ τὸ ἀντίστροφο. Αὐτὸ ἴσως ποὺ χρειάζεται νὰ διερευνηθεῖ εἶναι πῶς στὰ μέσα

12. «... καλτη κι ἀνατολτὰ μπουλουαν Ὀρθόδοξος Χριστιάνιαρηνητασλαρημηζήν» ἀπὸ τὸν τίτλο τοῦ βιβλίου *Χαλὲ Μετινέ Κωνστανταγιετὲ Πουλουνορὸ ὀλὰν Ζωοδόχος Πηγῆ...* ἐκδομένο τὸ 1836 (στὴ βιβλιογραφία τοῦ S. Salaville - E. Dalleggio, n° 80). Βλ. ἐπίσης τὰ παραδείγματα τῆς σημ. 10.

13. Σ. Χουδαβερδόγλου - Θεοδότου, «Ἡ Τουρκόφωνος Ἑλληνικὴ φιλολογία 1453 - 1924», *Ἐπετηρὶς Ἐταιρείας Βυζαντινῶν Σπουδῶν*, 7 (1930) 303.

14. S. Salaville - E. Dalleggio, ὁ.π., n° 132.

15. K. Karpat, «Millets and Nationality: The Roots of the Incongruity of Nation and State in the Post-Ottoman Era», στὸ *Christians and Jews in the Ottoman Empire*, τ. I, Λονδίνο 1982, σ. 158 - 162.

τοῦ 19ου καὶ 20οῦ αἰώνα μὲ τὴ κοσμογονία ποὺ γίνεται στὰ Βαλκάνια καὶ τὴ δημιουργία ἐθνικῶν κρατῶν, συνεχίζουν αὐτοὶ νὰ δρίζονται *χριστιανοὶ ὀρθόδοξοι τῆς Ἀνατολῆς* καὶ ἔτσι νὰ διαφοροποιοῦνται στὸ σύνολο τῆς ὀθωμανικῆς αὐτοκρατορίας. Σ' αὐτὸ τὸ σημεῖο θὰ ἐπανέλθουμε.

Θρησκευτικὸ ἐξῆλλου φαίνεται νὰ εἶναι καὶ τὸ περιεχόμενον τῆς λέξης *millet*, ὅποτε ἐμφανίζεται στὰ προλεγόμενα τῶν καραμανλίδικων βιβλίων, ἀντιδιαστέλλοντας τὸ ὀρθόδοξος *Ρουμιὰν μιλλετι* ἀπὸ τὸ ἀντίστοιχο τῶν Ἀρμενίων, Λουθηρανῶν κλπ.¹⁶ Ἐμφανίζεται ἀπὸ τὸ 1718 ὡς τὸ 1806 καὶ σποραδικὰ εἴτε σπάνια, ἀπὸ τὸ 1836 ὡς τὸ 1869. Εἶναι χαρακτηριστικὸ ὅτι δὲν ὑπάρχει ἢ τουλάχιστον δὲν ὑπάρχει μὲ τὴν ἴδια συχνότητα μετὰ τὸ 1869, ἐποχὴ τοῦ Hatti Hümayun. Ἡ λέξη *millet* ἐξοβελίζεται ἀπὸ τὰ τουρκόφωνα ἑλληνικὰ κείμενα ὅταν ἀποκτᾶ ἐθνικὸ περιεχόμενον. Ἀπαντᾶται στὸ σημεῖο ἐκεῖνο τοῦ προλόγου ὅπου οἱ συγγραφεῖς ἢ οἱ μεταφραστὲς τοῦ βιβλίου ἐξηγοῦν τοὺς λόγους ποὺ τοὺς παρακίνησαν στὴ συγγραφὴ ἢ τὴ μετάφρασή του. Ἔτσι διαβάζουμε *μιλλετιμιζέ μουχαπετλερι ἱτζήν*¹⁷ (διὰ τὴν τέρψιν τοῦ *millet* μας) ἢ *μιλλετ γαῖρετ*¹⁸ (πρὸς ὠφέλειαν) ἢ *μιλλετ σεβιτζιλικ* (ἀπὸ ἀγάπη γιὰ *millet* μας). Δύο ἢ τρεῖς φορές ἀπαντᾶται ὡς ἐπίθετο (*millet* *σεβιτζή* = *φιλογενής*) καὶ συνοδεύει τὸ ὄνομα τοῦ συγγραφέα²⁰. Τὸ 1811 ὁ Ζαχαρίας Ἀγιορείτης²¹, συγγραφέας τουρκογραφικοῦ λεξικοῦ μὲ πολλαπλὲς ἐκδόσεις, ἀποκαλεῖται στὸν πρόλογο *φιλάδελφος βέ φιλογενῆ βέ καρηντὰς σεβηντζί*. Τὸ ἐπίθετο *φιλογενής* βλέπουμε νὰ μὴ μεταφράζεται ἐνῶ τὸ *φιλάδελφος* μεταφράζεται ὡς *καρηντὰς σεβηντζί*. Ἀπὸ ὅλα αὐτὰ τὰ παραδείγματα συνάγουμε ὅτι μᾶλλον ἡ ἔννοια τοῦ *γένους* δὲν εἶχε χειραφετηθεῖ ἀπὸ τὴν ἔννοια *millet*, δηλαδὴ μὲ ἄλλα λόγια τὸ ἐθνικὸ δὲ φαίνεται

16. «Les impies Luthériens font leur jeu en tendant à nos nationaux, et surtout aux plus faibles, leurs pièges avec des intentions diaboliques pour les tromper: *Ποὺ ἐσναλερετὲ μεσεπισίς Λοτουρηλαρήν ἐογιουνλαρηνή, βέ τουζακλαρηνή, βέ σεϊτανί νιγιετλερνι ἱζογούντζα αἰζίμι μιλλετέ τολασήπ ἐπλέχ καρταςλαρημηζή γιανηλτμαγιά*», ἀπὸ τὸ τουρκόφωνο βιβλίο *Τογρού τινιγ ταλίμι Πλατωνιάν*... 1839 (S. Salaville - E. Dalleggio, ὁ.π. τ. I, σ. 264). «... Βέ ὀρθόδοξος ρουμιὰν μιλλετι κιλσεσέ ἰλέ ὀρθόδοξος Ἐρμενιὰν μιλλετι κιλσεσέ...», ἀπὸ τὸν τίτλο τοῦ βιβλίου *Ἐδζβιπέι διιέ... Κοκογιὸς ὄγλου Σαμονήλδεν*... 1864 (S. Salaville - E. Dalleggio, n° 146).

17. Ἀπὸ τὸν τίτλο τοῦ βιβλίου *Πάχαρι χειριάτ*... *Σεραφεῖμ*... 1783 (S. Salaville - E. Dalleggio, n° 19).

18. Ἀπὸ τὰ προλεγόμενα τοῦ βιβλίου *Ἰσανὶν χριστιάντζα βέ μεμλεκιατλήτζα*... ἐκδομένο τὸ 1869 (S. Salaville - E. Dalleggio, n° 163).

19. Ἀπὸ τὸν τίτλο τοῦ βιβλίου... *Ἰνσά Παπά Γεώργιος Οἰκονόμοσταν* ἐκδομένο τὸ 1836 (S. Salaville - E. Dalleggio, n° 79).

20. Ἀπὸ τὰ προλεγόμενα τοῦ βιβλίου *Τζὰν χελασιγι παχτσεσέ ταριφιέ*... *Παῖσιος*, 1835 (S. Salaville - E. Dalleggio, n° 70).

21. *Ἀσήζ Ἀπόστολοσλαρην*... 1811, σ. 4 - 7. (S. Salaville - E. Dalleggio n° 45).

νά ἔχει ὑποσκελίσει τὸ θρησκευτικὸ ἢ ἔστω πολιτισμικὸ περιεχόμενον τῆς ἔννοιαις.

Ἡ λέξις *millet*²², ποὺ προέρχεται ἀπὸ τὴν ἀραβικὴν *milla*=θρησκεία, δηλώνει τὴν θρησκευτικὴν κοινότητα στὴν ὁποία ἓνα ἄτομον ἀνήκει. Ἦταν ὁ ἀποφασιστικὸς παράγοντας γιὰ τὸν αὐτοκαθορισμὸ του καὶ τὸν καθορισμὸ του σὲ σχέσιν μὲ τοὺς ἄλλους²³. Στὴν ὀθωμανικὴ αὐτοκρατορία ὑπῆρχε τὸ μουσουλμανικὸ *millet* (ὄχι τὸ τουρκικόν, τὸ γιουρούκικο, τὸ κουρδικὸ ἢ τὸ ἀραβικόν)· ἀντίθετα ὑπῆρχαν τὰ μιλλέτ τῶν Ρούμ, τῶν Ἀρμένηδων, Ἑβραίων, Καθολικῶν ἢ Προτεστάντων, τὰ ὁποῖα, ὄντας θρησκευτικὲς κοινότητες, ἦταν καὶ πολιτικὲς ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τοῦ Μεχμέτ τοῦ Πορθητῆ, χωρὶς ὅμως αὐτὸ νὰ σημαίνει ὅτι ἀποτελοῦσαν ἐθνότητες. Ἡ λέξις *millet* ἄρχισε νὰ ἀλλάζει σημασίαν ἀπὸ τὰ μέσα τοῦ 19ου αἰῶνα γιὰ νὰ ταυτιστεῖ στὸν 20ὸ μὲ τὴν λέξιν ἔθνος ἢ ἐθνότητα.

Κλείνοντας ἐδῶ τὸ μέρος ποὺ ἀφορᾷ στοὺς θρησκευτικὸς χαρακτηρισμοὺς τῶν τουρκόφωνων ὀρθόδοξων πληθυσμῶν καὶ στὴν οὐσία τὴν ἐρμηνείαν τῶν σχέσεων θρησκείας-ἔθνους, περνῶ σ' ἄλλου τύπου ὀνομασίες τῶν πληθυσμῶν αὐτῶν, λιγότερο συχνές.

Μετὰ τὸ Hatti Hümayun καὶ συγκεκριμένα τὸ 1864 ὡς τὰ τέλη τῆς καραμανλίδικης βιβλιοπαράγωγῆς (γύρω στὸ 1925), οἱ συγγραφεῖς ἀποκαλοῦν στὴν εἰσαγωγὴ τῶν προλόγων τοὺς τοὺς τουρκόφωνους Μικρασιάτες Ἑλληνες *συμπατριῶτες, συμπατριῶτες τῆς Ἀνατολῆς, συμπατριῶτες ὀρθόδοξοι*. Ἐπίσης, ὅταν ἐξηγοῦν τὰ κίνητρά τοὺς δηλώνουν ὅτι αὐτὰ ξεκινοῦν ἀπὸ τὴν ἀγάπην γιὰ τὴν πατρίδα²⁴. Οἱ τουρκικὲς λέξεις ποὺ χρησιμοποιοῦνται στὴν περίπτωσιν αὕτη εἶναι *vatanlar* = πατριῶτες καὶ *vatan* = πατρίδα. Ἡ πρώτη χρησιμοποιεῖται μὲ τὴν ἔννοιαν τοῦ συντοπίτη, ἡ δευτέρα ὅπως, καὶ ἡ ἑλληνικὴ λέξις πατρις ποὺ ἀπαντᾶται πολλὰ φορὲς, χρησιμοποιεῖται μὲ τὴν σημασίαν τοῦ τόπου καταγωγῆς ἢ ἐγκατάστασης, μὲ ὅποια συναισθηματικὴ ἢ ἄλλη φόρτιση μπορεῖ νὰ ἔχει ἡ λέξις. Ταυτίζεται μὲ τὴν ἀγγλικὴν λέξιν *fatherland* καὶ ὄχι μὲ τὴν γαλλικὴν *patrie* τοῦ τέλους τοῦ 18ου αἰῶνα²⁵. Ἐξᾴλλου, πολὺ συχνὰ ἀναφέρεται ἡ πατρίδα μας ἢ Ἀνατολή πράγμα ποὺ ἀποκλείει ὅποιανδήποτε σύγχυσιν μὲ μιὰ ἄλλην πατρίδα, δηλαδὴ τὴν ἀπέναντι Ἑλλάδα. Ἐπίσης ὅσο κι ἂν ἀναζητήσουμε τὴν ἐθνικὴν προσωνομίαν «Ἑλληνες», δὲ θὰ

22. B. Lewis, *The Emergence of Modern Turkey*, Λονδίνο 1966, σ. 329.

23. Serif Mardin, *The Genesis of Young Ottoman Thought. A Study in the Modernization of Turkish Political Ideas*, Princeton University Press, 1962, σ. 189 - 190. K. Karpat, *ὁ.π.*, σ. 142 - 143. R. Davison, *ὁ.π.*, σ. 33.

24. *Νούρι Ὀρθοδοξία*. . . Κωνσταντινούπολη 1885, σ. 1 - 6 (S. Salaville - E. Dalgoglio, n° 239). Ἐπίσης, *Ἀνατόλ Τουρκικιλέρ*. . . σ. 5 - 9 (S. Salaville - E. Dalgoglio n° 305).

25. B. Lewis, *ὁ.π.*, σ. 328 - 329. Ἐπίσης S. Mardin, *ὁ.π.*, σ. 326.

τῆ βροῦμε πουθενά. Πάντοτε ὅταν δηλώνονται «ἐθνικά» δηλώνονται *Ροὺμ* καὶ ἡ λέξις *Ἑλληνας* καὶ τὰ παράγωγά της, ὅποτε ὑπάρχει (καὶ αὐτὸ σπάνια), εἶναι γιὰ νὰ δηλωθεῖ ἡ γλώσσα²⁶. Φυσικά, τὰ πιὸ συχνὰ ἐπίθετα γιὰ νὰ ὀριστεῖ ἡ ἑλληνικὴ γλώσσα εἶναι: *ρομίδζε λισανή*, *λισάνη ρομύ*, *ρούμτζα* ἀλλὰ καὶ *γιουνάνι λισανηρά*. τὸ τελευταῖο σχεδὸν κατ' ἀποκλειστικότητα ἀπὸ τῆ Βιβλικῆ Ἑταιρεία.

Ὁ R. Davison λέει ὅτι ἀποκαλοῦν τοὺς ἑαυτοὺς τοὺς Ἑλληνας (*Ροὺμ*), διότι ἔχουν τὴ θρησκεία τῆς Ἑλλάδας²⁷. Ἀνῆκαν στὴν ἑλληνικὴ ὀρθόδοξη ἐκκλησία. Εἶναι Ἑλληνας ἐφόσον ἀνήκουν στὸ *ροὺμ μιλλετί* χωρὶς νὰ σημαίνει αὐτὸ ἀναγκαστικά μιὰ ἑλληνικὴ ἐθνικὴ συνείδηση, μὲ τὴν ἐθνικὴ σημασία ποὺ ἀποκτᾷ ἡ λέξις Ἑλληνας στὸν ἐλλαδικὸ χῶρο. Ἐξάλλου καὶ ὅταν δηλώνονται *Ροὺμ* τὶς περισσότερες φορὲς αὐτὸ συνοδεύεται μὲ τὴ λέξις Ἀνατόλ. Εἶναι δηλαδή *Ἀνατόλ Ροὺμ* ἢ *Ροὺμ Anadolaki* ἢ *Ροὺμ τῆς Ἀνατολῆς*²⁸. Τὸ ἴδιο ἐπισημαίνει καὶ ὁ Kemal Karpat²⁹ («Ἑλληνας σήμαινε κάθε ὀρθόδοξος Χριστιανὸς συμπεριλαμβανομένων καὶ τῶν τουρκόφωνων Καραμανλήδων, ποὺ θεωροῦσαν τὸν ἑαυτὸ τοὺς Ἑλληνα, ἐνῶ Τοῦρκος ἦταν ὅποιος ἀνῆκε στὸ μουσουλμανικὸ μιλλέτ»).

Ἐναν ἐπιτυχὴ ὄρισμό τοὺς συναντοῦμε στὸ βιβλίον *Καيسάρεια μητροπολιτλερι*³⁰, ὅπου ὑπάρχει ἓνα τετράστιχο γραμμμένο στὴν τούρκικη γλώσσα μὲ ἑλληνικοὺς χαρακτῆρες, ποὺ λέει: «Ἐνῶ εἴμαστε Ἑλληνας (*Ροὺμ*) ἀγνοοῦμε τὴ γλώσσα μας καὶ μιλοῦμε τουρκικά. Δὲ γράφουμε καὶ δὲ διαβάζουμε τουρκικά (ἐννοεῖ μὲ ἀραβικοὺς χαρακτῆρες), ὅπως καὶ δὲν μιλοῦμε ἑλληνικά. Εἴμαστε δηλαδή ἓνα μίγμα. Τὸ ἀλφάβητό μας εἶναι τὸ ἑλληνικὸ, ἀλλὰ ἐκφραζόμαστε στὰ τουρκικά».

Ἀξιοσημεῖωτο εἶναι ὅτι ὅποτε παρακινοῦνται μέσα ἀπὸ τὰ προλογικὰ κείμενα νὰ μάθουν ἑλληνικά, αὐτὸ γίνεται μόνον γιὰ λόγους θρησκευτικούς, ἐπειδὴ, καθὼς τὰ κείμενα τῆς χριστιανικῆς ἐκκλησίας εἶναι γραμμένα στὴν ἑλληνικὴ γλώσσα, εἶναι πολὺ δύσκολο ἢ ἀδύνατο νὰ μεταφραστοῦν στὰ τουρκικά³¹. Ἀντίθετα ὅταν παρακινοῦνται νὰ μάθουν τουρκικά (ἐννοεῖται νὰ γράφουν καὶ νὰ διαβάζουν τὸ ἀραβικὸ ἀλφάβητο), αὐτὸ πρέπει νὰ γίνῃ ἐφόσον

26. «Ἑλληνας λισανιτάν...» στὸν τίτλο τοῦ βιβλίου *Ἰερὸν Ἀπάνθισμα...* 1812 (S. Salaville - E. Dalleggio, n° 49). «Ἑλληνικά λισανηνή...» στὸν τίτλο τοῦ βιβλίου *Νέα Μέθοδος...* 1885 (S. Salaville - E. Dalleggio, n° 229).

27. R. Davison, *ὁ.π.*, σ. 33.

28. *Μικρασιατικὸν Ἡμερολόγιον ὁ «Ἀστὴρ» 1913*. Ἀνατολὴ ρομυλαρηνά μαχσοῦς ἰλμί, ἐδεπὶ φέννι μουσαββέο Σαλναμέ... Κωνσταντινούπολη 1912.

29. K. Karpat, *ὁ.π.*, σ. 165.

30. Στὴ βιβλιογραφία τῶν S. Salaville - E. Dalleggio, n° 306.

31. *Ἰπαδετναμέ...* 1844, σ. 123 - 128. (S. Salaville - E. Dalleggio, n° 107).

θέλουν νὰ ζοῦν ἀδελφικὰ μὲ τοὺς ὀθωμανοὺς³² ἢ ἐφόσον θέλουν νὰ καταλάβουν δημόσιες κρατικές θέσεις, νὰ κάνουν πολιτική ἢ νομική³³ σταδιοδρομία.

Τέτοιες νύξεις ποὺ ἀπαντοῦν μετὰ τὸ Hatti Hümayun, τὴν ἐποχὴ τοῦ Tanzimat, δὲν εἶναι παρὰ ἐκφράσεις τῆς ιδέας τοῦ Ἑλληνοοθωμανισμοῦ, τοῦ δόγματος τῆς ἀποδοχῆς καὶ τῆς ἀξιοποίησης τῶν μεταρρυθμίσεων, καὶ δὲν μποροῦν νὰ ἰδωθοῦν παρὰ μόνο ὡς ἀπάντηση τὴν ἐλλαδικὴ Μεγάλῃ Ἰδέᾳ. Καὶ πρέπει νὰ ἰδωθοῦν παράλληλα μὲ τὴ σιωπὴ ἢ τὴν ἀδράνεια τῶν τουρκόφωνων Ἑλλήνων Μικρασιατῶν σὲ ὅσα συμβαίνουν στὸ Ἐθνικὸ Κέντρο.

ΕΥΑΓΓΕΛΙΑ ΜΗΛΑΤΑ

32. Ἐγχειρίδιον Ἑλληνοτουρκικῶν λέξεων καὶ φράσεων ὑπὸ Νικολάου Ε. Μακρῆ... Ἀθήνα 1891, σ. 5. (S. Salaville - E. Dalleggio, n° 267).

33. Ὁθωμανικὴ Ἐγκυκλοπαίδεια ὑπὸ Ἰωάννου Π. Μηλιοπούλου, τ. 1, Κωνσταντινούπολη 1876, σ. 7 - 8. (S. Salaville - E. Dalleggio, n° 196.) Πρβλ. Anna Tabaki, «Un aspect des lumières néohelléniques: L'approche scientifique de l'Orient. Le cas de Dimitrios Alexandridis», Ἑλληνικά 35/205 (1984) 317 - 318.